

અભ્યાસ 4 : કૃદન્તપદાનિ

સંબંધક ભૂતકૃદન્ત અને હેત્વર્થ કૃદન્ત

(1) સંબંધક ભૂતકૃદન્ત

અધોલિખિત વાક્યોને ધ્યાનથી વાંચો :

- (1) વિનીતા ભોજનં કૃત્વા વિદ્યાલયં ગચ્છતિ ।
- (1) વિનીતા ભોજનં કરોતિ, તતઃ વિદ્યાલયં ગચ્છતિ ।
- (2) છાત્રાઃ સરસ્વતીં સ્મૃત્વા પુરાણં પઠન્તિ ।
- (2) છાત્રાઃ સરસ્વતીં સ્મરન્તિ તત્પશ્ચાત્ પુરાણં પઠન્તિ ।
- (3) ભક્તઃ મન્દિરં ગત્વા ઈશ્વરં ભજતિ ।
- (3) ભક્તઃ મન્દિરં ગચ્છતિ, અનન્તરમ્ ઈશ્વરં ભજતિ ।

ઉપર બે-બે પ્રકારનાં વાક્યો એકી સાથે આપ્યાં છે. તે વાક્યોમાં જે રેખાંકિત પદો છે, તે બધાં ક્રિયાપદો છે. તમે જોઈ શકો છો કે દરેક વાક્યમાં બે-બે ક્રિયાપદો છે. વળી, એક વાક્ય જે અર્થ આપી રહ્યું છે, તે જ અર્થ આપવા માટે બીજું વાક્ય વપરાયું છે. વક્તા ધારે તો એક વાક્યના બદલામાં એવો ને એવો જ અર્થ કહેવા માટે બીજું વાક્ય વાપરી શકે છે. આવા પ્રકારના વાક્યના સંદર્ભે ચાર બાબતો યાદ રાખવા જેવી છે. જેમકે,

- (1) જે પહેલું ક્રિયાપદ છે, તે ગૌણ ક્રિયા હોય છે અને બીજું ક્રિયાપદ છે, તે મુખ્ય ક્રિયા હોય છે.
- (2) બંને ક્રિયાઓનો કર્તા એક જ હોય છે.

(3) મુખ્ય ક્રિયા થતાં પહેલાં જ ગૌણ ક્રિયા થઈ જતી હોય છે અને આથી તે ગૌણ ક્રિયા હમેશાં ભૂતકાળની હોય છે.

આવી વિશેષતા ધરાવતા વાક્યમાં (પૂર્વક્રિયા કે) ગૌણ ક્રિયા માટે સંસ્કૃતમાં (એક તરફ કરોતિ જેવું તિડન્તપદ-ક્રિયાપદ વાપરી શકાય છે, તો બીજી બાજુ) ધાતુની સાથે ક્ત્વા > ત્વા પ્રત્યય જોડાય છે. આ ક્ત્વા પ્રત્યય જોડીને જે પદો બને છે, તેમને સંબંધક ભૂતકૃદન્ત તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

નીચેનાં કેટલાંક સંબંધક ભૂતકૃદન્તનાં રૂપો જુઓ :

- (1) કૃ + ક્ત્વા > ત્વા = કૃત્વા ।
- (2) भू + क्त्वा > त्वा = भूत्वा ।
- (3) पा + क्त्वा > त्वा = पीत्वा ।
- (4) खाद् + क्त्वा > त्वा = खादित्वा ।
- (5) गम् + क्त्वा > त्वा = गत्वा ।
- (6) दा + क्त्वा > त्वा = दत्वा ।

ઉપરનાં રૂપો જોતાં જણાય છે કે (1) કેટલાંક પદોમાં મૂળ ધાતુને સીધો ક્ત્વા > ત્વા જોડાય છે. જેમકે, કૃ + ક્ત્વા > ત્વા = કૃત્વા । (2) ક્યારેક આ ક્ત્વા > ત્વા પ્રત્યયની પહેલાં ઇ એવો ધ્વનિ ઉમેરાય છે. જેમકે, खाद् + क्त्वा > त्वा = खादित्वा । અને (3) ક્યારેક ધાતુના મૂળ રૂપમાં થોડું પરિવર્તન પણ થાય છે. જેમકે, पा + क्त्वा > त्वा = पीत्वा । गम् + क्त्वा > त्वा = गत्वा વગેરે.

આ ઉપરાંત આવાં રૂપો માટે એક ખાસ વાત ધ્યાન રાખવાની છે. તે એ કે જ્યારે કોઈ ધાતુ ઉપસર્ગ સાથેનો હોય છે, ત્યારે તે ધાતુની સાથે જોડાયેલા આ ક્ત્વાને બદલે ય મુકાય છે. જેમકે -

- (1) અનુ + ભૂ + ક્ત્વા > ય = અનુભૂય ।
- (2) વિ + કૃ + ક્ત્વા > ય = વિકૃત્ય ।
- (3) આ + ગમ્ + ક્ત્વા > ય = આગત્ય, આગમ્ય ।

ઉપરનાં રૂપો જોતાં જણાય છે કે (1) ઉપસર્ગ સાથેના ધાતુથી જોડાતા ક્ત્વા > ય પ્રત્યયનાં રૂપોમાં મુખ્યત્વે ધાતુનું મૂળ સ્વરૂપ જળવાઈ રહે છે. (2) અલબત્ત, જ્યાં ધાતુનો અંતિમ વર્ણ સ્વર હોય અને તે હ્રસ્વ હોય, તો ત્યાં ધાતુ અને ક્ત્વા પ્રત્યયની વચ્ચે ત્ ધ્વનિ ઉમેરાય છે. જેમકે, આ + ગમ્ + ક્ત્વા > ય, ગમ્ ત્ ય = આગત્ય । આ + ગમ્ + ક્ત્વા > ય = આગમ્ય ।

આગળના પાઠોમાં જ્યાં આ પ્રકારનાં પદો વપરાયાં હોય તેમાં ઉપરનો કયો નિયમ ઘટે છે, તે તપાસો અને આ પ્રકારનાં બીજાં રૂપો શીખો.

(2) હેત્વર્થ કૃદંત

અધોલિખિત વાક્યોને ધ્યાનથી વાંચો :

- (1) છાત્રા: પઠનાય વિદ્યાલયં ગચ્છન્તિ ।
- (1) છાત્રા: પઠિતું વિદ્યાલયં ગચ્છન્તિ ।
- (2) અશોક: દાનાય ફલં નયતિ ।
- (2) અશોક: દાતું ફલં નયતિ ।
- (3) પ્રેક્ષક: હસનાય નાટકં પશ્યતિ ।
- (3) પ્રેક્ષક: હસિતું નાટકં પશ્યતિ ।

અહીં જે બે-બે પ્રકારનાં વાક્યો એકીસાથે આપ્યાં છે, તે વાક્યોમાં રેખાંકિત પદો ક્રિયાપદો છે. ઉપરનાં વાક્યોની જેમ આ બધાં વાક્યોમાં પણ બે-બે ક્રિયાપદો છે. વળી, બંને વાક્યોનો અર્થ સરખો છે. એટલે વક્તા ધારે તો એક વાક્યને બદલે બીજું વાક્ય વાપરી શકે છે. આવા પ્રકારના વાક્યના સંદર્ભે ત્રણ બાબતો યાદ રાખવા જેવી છે. જેમકે,

- (1) પહેલું ક્રિયાપદ ગૌણ ક્રિયા હોય છે અને બીજું ક્રિયાપદ મુખ્ય ક્રિયા હોય છે.
- (2) ગૌણ ક્રિયા મુખ્ય ક્રિયાનો હેતુ (= કારણ અથવા પ્રયોજન) હોય છે.
- (3) ગૌણ ક્રિયા અને મુખ્ય ક્રિયા બંનેનો કર્તા એક જ હોય છે.

આવી વિશેષતા ધરાવતા વાક્યમાં ગૌણ ક્રિયાને કહેવા માટે બે રીત છે. જેમકે, (1) પઠન, દાન, હસન જેવાં ક્રિયાવાચક નામોને ચતુર્થી વિભક્તિ યોજીને અને (2) જે-તે ક્રિયાના વાચક ધાતુ (જેમકે, પદ, દા, હસ વગેરે)ની સાથે તુમુન્ > તુમ્ પ્રત્યય ઉમેરીને. તુમ્ પ્રત્યય ઉમેરીને જે પદ બને છે, તેને હેત્વર્થ કૃદંત તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. નીચેનાં કેટલાંક હેત્વર્થ કૃદંતનાં પદ જુઓ :

- (1) પા + તુમુન્ > તુમ્ = પાતુમ્ ।
- (2) દા + તુમુન્ > તુમ્ = દાતુમ્ ।
- (3) ભૂ + તુમુન્ > તુમ્ = ભવિતુમ્ ।
- (4) ખાદ્ + તુમુન્ > તુમ્ = ખાદિતુમ્ ।
- (5) કૃ + તુમુન્ > તુમ્ = કર્તુમ્ ।
- (6) ગમ્ + તુમુન્ > તુમ્ = ગન્તુમ્ ।

ઉપરનાં પદો જોતાં જણાય છે કે (1) કેટલાંક પદોમાં મૂળ ધાતુને સીધો તુમ્ > તુમ્ જોડાયો છે. જેમકે, (1) પા + તુમ્ > તુમ્ = પાતુમ્ । (2) ક્યારેક આ તુમ્ > તુમ્ પ્રત્યયની આગળ ઇ ઉમેરાયો છે. જેમકે, ખાદ્ + તુમ્ > તુમ્ = ખાદિતુમ્ । અને (3) ક્યારેક ધાતુના મૂળ રૂપમાં થોડું પરિવર્તન પણ થાય છે. જેમકે, કૃ + તુમ્ > તુમ્ = કર્તુમ્ । ગમ્ + તુમ્ > તુમ્ = ગન્તુમ્ । વગેરે.

ઉપસર્ગ સાથેના ધાતુની સાથે જ્યારે આ તુમ્ > તુમ્ જોડાય છે, ત્યારે કોઈ પરિવર્તન થતું નથી. જેમ કે,

(1) અનુ + ભૂ + તુમ્ > તુમ્ = અનુભવિતુમ્ ।

(2) વિ + કૃ + તુમ્ > તુમ્ = વિકર્તુમ્ ।

(3) આ + ગમ્ + તુમ્ > તુમ્ = આગન્તુમ્ ।

આગળના પાઠોમાં જ્યાં આ પ્રકારનાં પદો વપરાયાં હોય, તેમાં ઉપરનો કયો નિયમ ઘટે છે, તે તપાસો અને આ પ્રકારનાં બીજાં રૂપો શીખો.

વિશેષ : ઉપર્યુક્ત બંને પ્રકારનાં સંબંધક ભૂતકૃદંત અને હેત્વર્થ કૃદંત પદો અવ્યય હોય છે. તેથી તે જ્યાં પણ વપરાય છે, ત્યાં તેમનું રૂપ એકસરખું જ રહે છે.

સ્વાધ્યાય

1. અધોલિખિતાનાં કૃદન્તપદાનાં પ્રકારં લિખત ।

(1) ગત્વા (2) પાતુમ્ (3) રક્ષિતુમ્ (4) સમાગત્ય

2. અધોલિખિતેષુ પદેષુ સંબંધકભૂતકૃદન્તપદાનાં ચયનં કુરુત ।

(1) અવલોક્ય (2) જ્ઞાતુમ્ (3) ભૂત્વા (4) વિહસ્ય
(5) પરાજેતુમ્

3. નિમ્નલિખિતાનાં કૃદન્તાનાં પ્રત્યયનિર્દેશપૂર્વકં પ્રકારં લિખત ।

(1) ક્ષન્તુમ્ (2) વિહાય (3) પરિત્યજ્ય (4) ગન્તુમ્
(5) ઉપસૃત્ય (6) ગૃહીત્વા

4. કોષ્ટકાત્ યોગ્યં પદં ચિત્વા રેખાંકિતં પદં પરિવર્ત્ય વાક્યં પુનઃ લિખત ।

(પ્રવિશ્ય, પાનાય, આગન્તુમ્, અનુભૂય, પઠિતુમ્, ભૂત્વા)

(1) સિદ્ધાર્થઃ દુઃખમ્ અનુભવતિ, સંસારં પરિત્યજતિ ।
(2) મૃગઃ જલં પાતુમ્ ઇતઃ તતઃ ધાવતિ ।
(3) ત્રીશા પઠનાય વિદ્યાલયં ગચ્છતિ ।
(4) શિશવઃ ગૃહમ્ આગમનાય યતન્તે ।
(5) શૃગાલઃ ગુહાં પ્રવિશતિ, શયનં કરોતિ ।

5. અધોલિખિતાનાં પદાનાં સ્થાને યોગ્યં કૃદન્તપદં લિખત ।

(1) પાનાય .....
(2) ગમનાય .....
(3) દર્શનાય .....
(4) પઠનાય .....
(5) લેખનાય .....